

УДК 342.72/73(477)

ЗМІСТ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

THE CONTENT AND CLASSIFICATION OF CIVIL SOCIETY

Лотюк О.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті визначається зміст категорії «інститут громадянського суспільства» та її правові кваліфікації та характеристики. Розглядаються проблеми віднесення окремими вченими до інститутів громадянського суспільства політичних партій, місцевого самоврядування тощо.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, політичні партії, місцеве самоврядування.

В статье определяется содержание категории «институт гражданского общества» и ее правовые квалификации и характеристики. Рассматриваются проблемы отнесения отдельными учеными к институтам гражданского общества политических партий, местного самоуправления.

Ключевые слова: гражданское общество, институты гражданского общества, политические партии, местное самоуправление.

The article content is determined by the category of “institution of civil society” and its legal qualifications and characteristics. Considers the problems of classification of individual scientists in the institutions of civil society political parties, local self-government.

Key words: civil society, civil society, political parties, local self-government.

Терміном «інститут» позначаються такі неодаккові об'єкти, особи і речі, як держава, асоціації, товариства, професійні спілки, сім'я, шлюб, власність, а також такі технічні процедури, як уявлення, судові провадження, оскарження. Саме тому один із дослідників сказав, що «інститут» слово «корисне, оскільки воно розмите» [1]. Відомий французький дослідник Ж.-Л. Бержель писав, що неоднозначність поняття «інститут», мабуть, пов'язана з різним його сприйняттям в істориків, соціологів та юристів. Історик бачить своє завдання в описі феноменів соціального життя в тому вигляді, у якому вони виявлялися і розкривалися на попередніх етапах розвитку суспільства, рухаючись одночасно до права і до звичаїв: історики вивчають суспільні класи, сім'ю, державу, церкву, економіку як форми вираження якоїсь епохи і еволюції якоїсь цивілізації. Соціологи спостерігають факти суспільного життя людей у сукупності їхніх зовнішніх і внутрішніх зв'язків. У праві вони бачать суспільний інститут, а під інститутами вони розуміють об'єднання людей, організовані згідно з

правилами, що породжується цими об'єднаннями і запропонованими членам таких об'єднань засобами влади. Для юриста інститути – це не громадські утворення, але «сукупності правил», організовані навколо однієї головної ідеї, наприклад, організація родини, власності, держави. Ці інститути необхідні для координації юридичних правил і для наступності юридичної системи. Вони відповідають поняттю з досить чітким формулюванням, відповідальному їх специфіці [2, с. 313].

Заслуга створення загальної теорії інституту належить насамперед М. Оріу. Саме він помітив, що слово «інститут» може отримувати дуже широкий зміст і позначати «будь-яку організаційну форму, створену на основі звичаю або позитивного закону, нехай навіть вони виступають у ролі простого засобу юридичної техніки». М. Оріу розумів інститут як установу, будь-яке тривале існуюче об'єднання людей або обставин соціального характеру [3].

За класифікацією, запропонованою Ж.-Л. Бержелем, інститути можна розподілити на «інститу-

ти-організми» та «інститути-механізми». До інститутів-організмів відносяться об'єднання, статус і функціонування яких регулюється правом. Інститути-механізми є сукупністю правил, які регулюють діяльність якого-небудь інституту-організму або яку-небудь юридичну ситуацію в житті суспільства. Таким чином, Ж.-Л. Бергель робить висновок, що юридичний інститут – це сукупність організмів або механізмів, утворена зі сталого комплексу правил і призначена для того, щоб керувати юридичними ситуаціями певного типу, виходячи з кінцевої цілі і певної ідейної основи.

Виходячи з того, що поняття «громадянське суспільство» хоча і широко використовується в юридичній науці, має, на наш погляд, не юридичне, а соціологічне коріння, оскільки характеризує специфічне суспільство. Тому для поняття «інститут» ми використовуємо теорію інституціоналізації П. Бергеля і Т. Лумана, які пропонують соціологічне бачення категорії «інститут» та зазначають, що інституціоналізація має місце скрізь, де здійснюється взаємна типізація звичних дій діями різного роду. Інакше кажучи, будь-яка така типізація є інститутом. Значення інститутів полягає в тому, що вони контролюють людську поведінку, встановлюють її моделі [4, с. 33–34].

Інститут завжди історичний і може бути проаналізований із точки зору домінуючих у певному суспільстві ціннісних установок, так і з точки зору ціннісних установок, які притаманні іншим суспільствам. Тому цінність будь-якого інституту є відносною. Інституціоналізація – це процес формування інститутів та їх легітимації (визнання та ціннісного сприйняття), що зазвичай охоплює тривалі історичні інтервали.

Інституціоналізація громадянського суспільства проходить насамперед через нормативно-правові компоненти, головним чином через суб'єктивні права і визнання ціннісних установок, які утворюють середовище для утворення ресурсів солідарності.

Отже, на основі вищенаведених теоретичних здобутків ми робимо висновок, що інститут громадянського суспільства – це певний організм (який має власну ієрархічну структуру), члени такого організму мають певну типізовану модель поведінки, сам організм характеризується певною типізованою діяльністю і певним механізмом, тобто комплексом правил, які регулюють структурну будову тої або іншої організації і ту або іншу діяльність.

У проекті Закону України «Про громадянське суспільство в Україні» (далі – проект Закону), зокрема в ч. 2 ст. 1, яка має назву «Народ і громадянське суспільство в Україні» зазначено, що громадянське суспільство в Україні – система правових інститутів, що забезпечує самоорганізацію, структурування і самотворення її населення в цілісний і повновладний суб'єкт конституційного права – Український народ. Рівень розвитку громадянського суспільства в Україні вимірюється добробутом найменш забезпечених її громадян [5].

Російський учений-конституціоналіст Л.Ю. Грудцина, яка детально проаналізувала проект зазначе-

ного вище закону відмічає важливість і достатню логічність статті 2 проекту Закону, «враховуючи, яка невизначеність і плутанина могла б виникнути за відсутності точних законодавчих формулювань деяких оперованих у законах термінів» [6, с. 28–30].

Відповідно до абзацу 10 ч. 1 ст. 2 проекту Закону під інститутами громадянського суспільства розуміються недержавні юридичні особи (підприємства, установи, організації), які є суб'єктами конституційного права та покликані забезпечити духовний, інтелектуальний і соціальний розвиток людини, а також захист його гідності, свободи і основних (конституційних) прав.

Згідно ст. 5 проекту Закону суб'єктами створення громадянського суспільства в Україні є люди, їх об'єднання та територіальні громади (громади). Інститути громадянського суспільства в Україні діють у вигляді неприбуткових організацій, органів місцевого самоврядування та самоорганізації населення, присяжних і народних засідателів у судах, а також суб'єктів підприємницької діяльності.

Інститути громадянського суспільства зобов'язані керуватися загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права, дотримуватися Конституції України і законів України, домагатися здійснення завдань і цілей, передбачених проектом Закону України «Про громадянське суспільство в Україні». У разі порушення основних (конституційних) прав і свобод людини і громадянина інститути громадянського суспільства зобов'язані на їх прохання надати їм допомогу.

Стаття 8 проекту Закону містить норму про режим легалізації інститутів громадянського суспільства: легалізація (офіційне визнання) інститутів громадянського суспільства, крім органів місцевого самоврядування, а також інституту присяжних та народних засідателів є обов'язковою і здійснюється в повідомному порядку.

Інститути громадянського суспільства вважаються легалізованими протягом 10 днів із моменту надходження їх документів до реєструючого органу. Інститути громадянського суспільства вважаються легалізованими аж до моменту вступу в законну силу рішення суду про визнання їх установчих документів недійсними. У разі винесення рішення суду про визнання установчих документів інститутів громадянського суспільства частково недійсними вони вважаються легалізованими і діють відповідно до тієї частини установчих документів, які не суперечать чинній Конституції України. З моменту своєї легалізації інститути громадянського суспільства набувають статусу юридичних осіб. Громадянське суспільство в Україні визнається частиною міжнародного громадянського суспільства.

Інститути громадянського суспільства припиняють свою діяльність у порядку ліквідації чи реорганізації відповідно до чинного цивільного законодавства України. Примусова ліквідація інститутів громадянського суспільства допускається на підставі рішення суду в разі порушення ними загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, приписів

Конституції України, а також неодноразового (більше двох разів) заподіяння істотної шкоди окремим людям, їх об'єднанням і територіальним громадам. Таке законодавче оформлення (закріплення) правового режиму інститутів громадянського суспільства в Україні видається дуже цікавим [6, с. 30].

Відповідно до абзачу другого пункту 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976, до інститутів громадянського суспільства віднесено такі: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства [7].

Таким чином, уперше в історії державотворення та правотворення незалежної України інститути громадянського суспільства перестали бути виключно філософською чи політологічною категорією, а були унормовані як система суб'єктів, наділених правами і обов'язками щодо відстоювання своїх легітимних інтересів у процесі подальшої розбудови громадянського суспільства в Україні та участі в управлінні державними справами, зокрема, у формуванні та реалізації державної правової політики [8].

У зарубіжній науковій літературі, під час аналізу громадянського суспільства, термін «інститути громадянського суспільства» використовується, як правило, у значенні організацій громадянського суспільства. Так, наприклад, Л.М. Саламон характеризує інститути громадянського суспільства п'ятьма критеріями. Інститути громадянського суспільства є приватними, некомерційними, самоврядними, добровільними організаціями [9]. При чому останнім п'ятим критерієм є організаційно-правова форма інституту – організація. Це визначення, звичайно, під питанням, оскільки деякі організації можуть знаходитись на межі цих критеріїв. Однак ми вважаємо, що в більшості випадків інститути громадянського суспільства легко відрізняються від державних, міжнародних організацій та фірм завдяки цим критеріям [10, с. 7]. Критерій «організація» означає, що інститути громадянського суспільства мають певну структуру та закономірності створення.

Критерій «приватність» означає, що інститути громадянського суспільства відділені від держави.

«Некомерційні» означає, що метою таких інститутів є насамперед не розподіл прибутку між конкретними людьми (якщо вони отримують певний прибуток), а виконання своєї місії.

«Самоврядні» означає, що вони не залежать від держави та не підконтрольні їй.

«Добровільність» означає, що ніхто не зобов'язаний приєднатися або бути членом цих організацій примусово. Членство є результатом вільного вибору, що означає, що ці організації створені на основі добровільних дій [10, с. 8].

Інститути громадянського суспільства діють на місцевому та національному рівнях. Вони забезпе-

чують певну кількість послуг населенню, державним органам і навіть компаніям. У багатьох країнах вони грають ключову роль у виконанні соціальних, культурно-побутових послуг, у вигляді окремих самостійно-фінансованих організацій або в співпраці з національними урядами та місцевими органами державної влади [10, с. 7–9]. Крім того, вони відіграють політичну і громадську роль, впливають на загальнодержавну політику.

Інститути громадянського суспільства є посередниками між соціумом та органами державної влади.

Інститути громадянського суспільства є різноманітними і можуть приймати різні форми. Зарубіжні дослідники розрізняють п'ять основних типів (релігійні, громадські, благодійні, експертні та профспілкові) та два змішаних (гібридних) типи інститутів (бізнес-тип та державо-орієнтований тип). Державо-орієнтований тип – це організації, які не повністю відокремлені від держави, спеціально створені в промислово розвинених країнах Азії, особливо часто зустрічаються в Китаї, у традиціях сильної бюрократичної держави. Неурядові громадські організації бізнесу та промисловості є державними організаціями, які захищають інтереси цієї фірми або галузі. Ці організації спеціально розроблені в англосаксонських країнах, особливо часто зустрічаються в США, у традиціях ліберальних капіталістично-орієнтованих суспільств [10, с. 9].

Існує загальна думка, що інститути громадянського суспільства відносяться до установ та організацій, що є посередником між державою, бізнес-світом та сім'єю. Загалом вони включають неурядові організації, приватні добровільні організації, громадські організації, приватні клуби, профспілки, гендерні групи, культурні та релігійні групи, благодійні, громадські та спортивні клуби, кооперативи, організації навколишнього середовища, професійні асоціації, наукові кола, політичні установи, організації споживачів і засобів масової інформації [11, с. 368].

«Громадянське суспільство» часто розуміється і використовується як синонім неурядових організацій. Цей термін часто розуміють як «позитивний», що означає «демократичні» організації. Концептуально поняття утворює місток між фізичними особами та громадськими об'єднаннями і державним сектором шляхом створення соціального рівня інтересів і дій. Тут зміст таких інтересів має бути визначений широко. Таким чином, громадянське суспільство формує мезо-рівень аналізу. На цьому рівні ми знаходимо різноманітні організації самоврядування та осіб колективної діяльності. Загалом діяльність громадянського суспільства не тільки політична у вузькому сенсі, вона також охоплює соціальну діяльність на основі самоорганізації. Традиційно визначення громадянського суспільства тісно пов'язувалися з національними особливостями держави, з початком процесів глобалізації така ситуація змінилася [12, с. 3].

Враховуючи сучасну конституційну доктрину, важливим є створення нормативної бази для ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства [13, с. 15].

Таким чином, інститут громадянського суспільства – це певний організм, який має власну ієрархічну структуру. Члени такого організму мають певну типізовану модель поведінки, сам організм характеризується певною типізованою діяльністю, і певним механізмом, тобто комплексом правил, які

регулюють структурну будову тої або іншої організації і ту або іншу діяльність. З початком процесів глобалізації, під час визначення громадянського суспільства, необхідно враховувати не лише національні особливості держави, а й загальнолюдські цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Savatier R. Les métamorphoses économiques et sociales du droit civil d'aujourd'hui, n 95 / R. Savatier [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ridc_0035-3337_1952_num_4_4_6982.
2. Общая теория права / под. общ. ред. В.И. Даниленко ; пер. с фр. – М. : Издательский дом NOTA BENE, 2000. – 576 с.
3. M. Nauriou, Principes de droit public [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k553439/f159.image>.
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : «Медиум», 1995. – 323 с.
5. Проект Закона «О гражданском обществе в Украине» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vybor.ua/article/grazhdanskoe_obschestvo/proekt-zakon-ukrainy-o-grajdanskom-obshchestve-v-ukraine-11-10-2002-g.html.
6. Грудцына Л.Ю. Адвокатура, нотариат и другие институты гражданского общества в России / Л.Ю. Грудцына ; под ред. Н.А. Михалевой. – М. : Деловой двор, 2008. – 352 с.
7. Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>.
8. Петренко П.Д. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти / П.Д. Петренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/20126>.
9. Salamon L. M. (2010). "Putting the civil society sector on the economic map of the world." *Ciriec International* vol 81. / L. M. Salamon [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.augurproject.eu/IMG/pdf/WP3_WP_Hunya_role_of_business_organization-2.pdf.
10. The Role and Structure of Civil Society Organizations in National and Global Governance Evolution and outlook between now and 2030 // Project no. SSH-CT-2009-244565. – Fabrice DESSE. – 2012. – 71 p.
11. Uwem Essia. Afzal Yearoo. Strengthening civil society organizations/government partnership in Nigeria // *International NGO Journal*. – Vol. 4 (9). – September, 2009. – P. 368–374.
12. Segbers K. Civil society in a globalizing world / K. Segbers // *The role of civil society organizations in China and Germany*. – March 13–15. – 2009. – С. 3–7.
13. Mark V. Tushnet. *The Constitution of Civil Society*/ Mark V. Tushnet. – Georgetown : University Law Center, 2000. – 40 с.